۱۴۳ -۱۶۰

تألیف و نشر کتابهای درسی و حقوق دانش‌آموزان از دیدگاه اسلام و حقوق مالکیت فکری

◈ ابراهیم شکا[۱] ◈ دکتر محسن طاهری[۲] ◈ دکتر حیدر تورانی[۳]

چکیده: حق آموزش در حکم حقوق اولیه بشر، امری ضروری برای همه افراد جامعه است و تحقق‌پذیری آن نیازمند امکانات و ابزارهایی خاص است. کتابهای درسی، مهم‌ترین ابزار این امر قلمداد می‌شود که می‌بایست به‌طور مناسب و با روشی استاندارد و فراگیر و بدون تبعیض و قصد سودجویانه در اختیار آموزش‌گیرندگان و دانش‌آموزان قرار گیرند. این پژوهش با هدف تعیین وضعیت تألیف و نشر کتابهای درسی از لحاظ حقوق دانش‌آموزان و مالکیت فکری و همچنین حمایت از حق مؤلف و ناشر و صاحب اثر و حقوق جمعی گروه آموزش‌گیرندگان (دانش‌آموزان) انجام شده است. روش مطالعه، کتابخانه‌ای و تحلیلی- توصیفی است که با ارائه و تبیین نظریه‌های فقهای اسلامی و بررسی قواعد فقهی و تطبیق این قواعد با قوانین حقوق مالکیت فکری، تکلیف و حقوق اشخاص و دستگاههای اجرایی مسئول، اعم از پدیدآورندگان (مؤلفان)، ناشران و مصرف‌کنندگان (آموزش‌دهندگان و آموزش‌گیرندگان) را بررسی کرده و سرانجام، با توجه به نتایج به‌دست‌آمده، راهکارها و پیشنهادهای لازم را ارائه می‌کند تا از دستکاری و سوءاستفاده‌های غیرمجاز برخی اشخاص سودجو و فرصت‌طلب از کتابهای درسی که منجر به اختلال در نظام آموزش رسمی کشور می‌شود پیشگیری کند. بر اساس یافته‌های پژوهش انجام شده، از نظر فقه اسلامی و علمای حقوق مالکیت فکری، این حق مورد تأیید و حمایت قرار گرفته است.

کلید واژگان: نشر کتابهای درسی، حق دانش‌آموزان، حقوق اسلام، مالکیت فکری

◉ تاریخ دریافت: ۹۸/۰۳/۲۳ ◉ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱۶

۱. دانشجوی دکتری رشته حقوق عمومی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، ایران، سمنان. shakaebrahim@gmail.com
۲. (نویسنده مسئول)، استادیار گروه حقوق عمومی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، ایران، سمنان. taheri.publiclaw@hotmail.com
۳. استاد مدیریت آموزشی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش. heidar_toorani@yahoo.com

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

مقدمه

حق بر آموزش، بی‌شک به منزلهٔ حقوق طبیعی و اساسی هر انسان در هر جامعه است که به‌واسطه این حق و با بهره‌گیری از قدرت تفکر و حل مشـــکل، هر فرد می‌تواند آفرینشهای فکری بسیاری مانند آثار ادبی و هنری و صنعتی خلق کند. ازاین‌رو لازم است نظام‌نامه‌ای تهیه شود که تا بر اساس آن بتوان از حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان حمایت کرد. مروری بر پیشـــینه موضوع نشـــان می‌دهد که در راســـتای تکامل حقوق بشـــر و توسعه و پیشرفت صنعت از قرن ۱۶ میلادی به بعد برای حفظ آثار ادبی و هنـــری و طرحهای صنعتی و اختراعات صنعتگران و مخترعان و تشـــویق آنان حقوق مالکیت فکری مطرح شـــده اســـت. در ایران نیز اولین قانون در زمینهٔ حمایت از مالکیت فکری به‌عنوان قانون مالکیت ثبت علامات تجاری در ســـال ۱۳۱۰ و پس از آن در تاریخ ۱۳۴۸/۱۰/۱۱ تحت عنوان قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان به تصویب رســـیده است. این قانون جامع‌ترین قانون کشور دربارهٔ حقوق مالکیت ادبی و هنری اســـت که همچنان معتبر اســـت. در پی آن، قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشـــریات، مصوب ۱۳۵۲/۱۰/۶ و قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزاری رایانه، مصوب ۱۳۷۹، ســـپس قانون تجارت الکترونیکی در سال ۱۳۸۲ به رسمیت شناخته شده است. صاحبان آثار می‌توانند با بهره‌گیری از این قوانین از منافع معنوی و مادی اثر خود منتفع شوند و دیگران را از هرگونه تعدی به حقوق خود بازدارند.

رشد و توسعه علمی و فرهنگی هر جامعه مستلزم آموزش و پرورش صحیح و مناسب نیروی انسانی آن جامعه اســـت و یکی از روشهای اساسی این امر آموزش فراگیر و عمومی و استاندارد است. کتابهای درسی به منزلهٔ ابزار این آموزش در امر یاددهی و یادگیری در اختیار آموزش‌گیرندگان قرار می‌گیرد که از طریق همین ابزارهای آموزشـــی اهداف و برنامه‌های درسی مرتبط با نظام آموزش در کلاسهای درس محقق می‌شود. شایان ذکر است که شمارگان سالانه کتابهای درسی ۱۴۰ میلیون جلد و در حدود هزار عنوان اســـت و طی ۱۲ سال تحصیلی و دو دوره آموزشی ۶ ساله با جامعه آماری ۱۴ میلیون نفری و با هدف ایجاد فرصت آموختنی استاندارد و برابر برای همه با طراحی و برنامه‌ریزی خاص و علمی و تربیتی تولید می‌شوند. به همین جهت، برای صاحب اثر و پدیدآورندهٔ این اثرجمعی و برای آموزش‌گیرندگان و دانش‌آموزان حقوقی متصور اســـت و هر گونه دستکاری در شکل و محتوای کتاب درسی و تغییر شیوهٔ نگارش و فصل‌بندی و تلخیص و ترجمه متونی که برای آموزش تهیه شده بدون نظارت و تأیید و اجازه صاحب اثر و پدیدآورنده آن مصداق بارز نقض حقوق گروهی از مصرف‌کنندگان تلقی می‌شود که امروزه در اصطلاح به حقوق جمعی معروف است (مرقاتی خویی، ۱۳۹۱).

بـــا توجه به آنچه دربارهٔ حجم و اهمیت بالای کتابهای درســـی ذکر شـــد به‌نظر می‌رســـد، نظارت دســـتگاههای دولتی و حاکمیتی در این مورد امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر اســـت. بر همین اساس در ماده سی ام قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به درستی این امر از وظایف دولت (وزارت آموزش و

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

پرورش) قلمداد شده است تا تضمینی برای احقاق حقوق عمومی آحاد افراد جامعه اعم از مؤلف، ناشر و آموزش‌گیرندگان باشد.

نظام آموزشی ایران به‌منظور اجرای صحیح امر تعلیم و تربیت و برقراری عدالت آموزشی که مهم‌ترین ابزار آن کتاب درسی دانش‌آموزان است سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش را (طبق قانون مصوب مجلس، ۱۳۵۵) عهده‌دار تألیف، تدوین و انتشار کتابها و نشریات آموزشی و کمک آموزشی برای دانش‌آموزان، معلمان و مربیان کرده است. این سازمان براساس شرح وظایف خود و با بودجه دولتی و تأمین و جذب و به‌کارگیری کارشناسان و متخصصان مجرب در حوزه برنامه‌ریزی درسی و آموزشی اقدام به تألیف و تدوین و نشر کتابهای درسی برای کل دانش‌آموزان کشور می‌کند. در سالهای اخیر افزایش مصرف‌کنندگان کتابهای آموزشی در مدارس و دانشگاهها، سبب شده است که گروهی از افراد سودجو با تهیهٔ خودآموز یا حل‌المسائل و ترجمه متون آموزشی به زبانهای خارجی و حتی چاپ غیرقانونی اصل کتابها، به حقوق تهیه‌کنندگان این آثار تجاوز کنند و از این طریق درآمدهای غیرمشروع و غیرقانونی کلان به‌دست آورند. این امر، نقض آشکار حقوق جمعی دانش‌آموزانی است که می‌بایست به‌صورت درست و تحت روشهای استاندارد تعلیم ببینند و همچنین نقض حقوق مالکیت فکری صاحبان آثار و مؤلفان برابر قوانین موضوعه و قواعد فقهی است.

تعریف و مفهوم مالکیت فکری

حقوق مالکیت فکری «حقوقی است» که هر شخص نسبت به نتایج، یافته‌ها و آثار فکری خود دارد و شامل هر چیزی است که زاییده فکر و ذهن آدمی است و این مخلوق ذهن و فکر ممکن است به حوزه علم، هنر، صنعت یا تجارت تعلق داشته باشد (محمودی، ۱۳۹۱). البته گروهی دیگر از حقوقدانان حقوق مالکیت فکری را با نام حقوق مالکیت معنوی یکسان می‌دانند. این عده به دلیل اینکه همهٔ موضوعات مالکیتهای غیرمادی الزاماً بر اثر تفکر واندیشه ایجاد نشده و بعضی از آنها نظیر سرقفلی، صرفاً به لحاظ اینکه وجود مادی ندارند به این عنوان شناخته می‌شوند و نیز از آنجا که متعلق حق، مادی نیست، اصطلاح حقوق معنوی را ترجیح می‌دهند و در مقابل عده‌ای دیگر از حقوقدانان اصطلاح حقوق مالکیت فکری را مناسب‌تر تشخیص داده و استدلال می‌کنند کلمه معنوی در لغت منسوب به معنی و مقابل مادی و صوری توصیف شده و از سویی هم معادل دقیق فارسی برای عبارت انگلیسی مالکیت فکری[1] است نه مالکیت معنوی (زرکلام، ۱۳۸۸). مالکیت به بیان ساده، مجموعه‌ای از حقوق قانونی برای کنترل چیزی است. نظام قانونی انواع اشیایی که ممکن است به‌عنوان مالی با آنها رفتار شود و انواع حقوق را که نسبت به آنها وجود دارد تعریف می‌کند (صالحی، ۱۳۹۰). دربخش دیگری از تعاریف مالکیت فکری و ارتباط با اموال چنین آمده است که اموال مجموعه‌ای از حقوق قانونی هستند، نظام مالکیت، نهادی

1. Intellectual property

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

اجتماعی است که اهداف خاصی را در جامعه تأمین می‌کند، مانند زمین که ما تمایل داریم آن را از اموال بپنداریم اما این اشیا فقط در ارتباط با افراد جامعه حالت مال بودن را به خود می‌گیرند، ما اطراف آن را علامت‌گذاری می‌کنیم و اسنادی می‌سازیم تا وظایف و حقوق اجتماعی و قانونی فرد نسبت به زمین را نشان دهیم، لذا مفهوم مالکیت یک رابطه سه بعدی میان شیء، فرد و جامعه است (همان منبع). بنا به تعریف سازمان جهانی مالکیت فکری[1]، مالکیت فکری ناظر است بر محصولات ذهنی شامل اختراعات، آثار ادبی و هنری و هرگونه نمادها. از نظر سازمان تجارت جهانی: «مالکیت فکری حقوقی است که مخلوقات ذهنی عمومی مردم را مورد حمایت قرار می‌دهد و از این طریق آفرینندگان اثر را می‌توان مورد حمایت قرار داد. برای جلوگیری دیگران از استفاده از اختراعات، طرح یا دیگر خلاقیت آنها، این حقوق به‌عنوان «حقوق مالکیت فکری» شناخته شده است(آپلین و دیویس[2]، ۲۰۱۳). با توجه به تعریف فوق‌الذکر می‌توان حقوق مالکیت را از طیف علایق شخصی شامل علاقه به مسکن، حیوانات و ... دانست که البته مهم‌ترین جنبه علائق که حقوق مالکیت از آن حمایت می‌کند جنبه اقتصادی آن است. افراد بدون حقوق مالکیت نمی‌توانند در بازار اقتصادی مشارکت داشته باشند، بنابراین مانند اموال می‌توانند خریداری شوند، فروخته شوند، اجاره داده شوند یا در قبال مبلغی به رهن گذارده شوند.

مردم علایق مهمی دارند که ارزش حمایت از آنها بیشتر از علایقی است که نسبت به اشیای ملموس است، آنها همچنین نسبت به اشیای غیر ملموس از جمله ایده‌های نوشته شده روی کاغذ یا اطلاعات علایقی دارند که از مالکیتی تحت عنوان مالکیت فکری ایجاد می‌شود. حقوق مالکیت فکری دارای دو شاخهٔ اصلی است که در ماهیت، قواعد و موضوعات دارای تفاوتهای اساسی با یکدیگرند. شاخهٔ اول مالکیت صنعتی است که به نوبه خود دارای دو مقوله از حقوق یعنی حقوق راجع به ابداعات و اختراعات و علائم تمیزدهنده (شامل علائم تجاری) و طرحهای صنعتی و اسرار تجاری است و شاخه دوم، مالکیت ادبی و هنری شامل حقوق مؤلف و مجاور و مرتبط (مجریان آثار) و بااندکی تفاوت حقوقی کپی‌رایت است (زرکلام، ۱۳۸۸).

این پژوهش کوششی است در پاسخ به سؤالات ذیل:

سؤالات پژوهش

۱. آشنایی پدیدآورندگان، مؤلفان و صاحبان اثر کتابهای درسی با قوانین مرتبط با تألیف و انتشار کتب به چه میزانی است؟

۲. تا چه میزان حقوق مالکیت فکری در زمینه تألیف و انتشار کتابهای درسی با قواعد فقهی در اسلام تطابق دارد؟

1. World Intellectual Property Organization (WIPO)
2. Aplin & Davis

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

۳. نقش و جایگاه حقوقی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش در تألیف و انتشار کتابهای درسی چگونه است؟

۴. آیا دستکاری و کپی‌برداری بدون مجوز از کتابهای درسی با توجه قوانین حقوقی داخلی و قواعد فقهی اسلام بوده است؟ آیا دانش‌آموزان نسبت به کتابهای درسی که با هدف و برنامه‌درسی ملی و تعلیم تربیت اسلامی تولید شده‌اند به‌عنوان حقوق جمعی حقی دارند؟ آیا متخلفانی که در مسیر آموزش اختلال ایجاد می‌کنند قابل تعقیب خواهند بود؟

روش تحقیق

ایـــن پژوهش از نظر متغیر زمانی به‌صورت اســـنادی و از نظر متغیر مکانـــی کتابخانه‌ای و از لحاظ ماهیتی تحلیلی- توصیفی انجام شده است. برای پاسخگویی به سؤال اول از اسناد کتابخانه‌ای و قوانین مربوط و تهیه پرسشنامه محقق‌ساخته که اعتبار و روایی آن به تأیید صاحب‌نظران نیز رسیده بهره‌گرفته شده است. برای پرسشهای دیگر از مطالعه تطبیقی در زمینه مفهوم‌شناسی حقوق مالکیت فکری استفاده شده و موضوع حق مؤلف و ناشر و حقوق مرتبط و جمعی مصرف‌کنندگان از منظر قواعد فقهی در اسلام و حقوق داخلی و بین‌المللی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

یافته‌های پژوهش

سؤال اول پژوهش: آشنایی پدیدآورندگان و مؤلفان و صاحبان اثر کتابهای درسی با قوانین مرتبط با تألیف و انتشار کتب به چه میزانی است؟

میزان آشنایی مدیران و کارشناسان با قوانین مرتبط

الف. قانون مسئولیت مدنی

جدول ۱. گزارش نتیجه آشنایی با قانون مسئولیت مدنی

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۵۲	۱۴	۱۶	۸	۸	۹۸
درصد	۵۳/۱	۱۴/۳	۱۶/۳	۸/۲	۸/۲	۱۰۰

میانگین ۲/۰۴۰۸ انحراف معیار ۱/۳۳۰۹۸ کولموگروف اسمیرنف ۳/۱۰۴ سطح معناداری ۰/۰۰۰

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

بر اســـاس نتیجه به‌دســـت آمده ۶۷/۴ درصد از پاسخ‌دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله نیز مؤید این مطلب اســـت. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنف (۳/۱۰۴) با سطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار بوده است و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت کارشناسان سازمان در حد کمی با قانون مسئولیت مدنی (مصوب ۱۳۳۹/۲/۷) آشنایی دارند.

ب. قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان (سال ۱۳۴۸)

جدول ۲. توزیع فراوانی حمایت از حقوق مؤلفان

میزان / وضعیت	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۳۲	۱۶	۳۴/۷	۱۰/۲	۶/۱	۹۸
درصد	۳۲/۷	۱۶/۳	۱۶/۳	۸/۲	۸/۲	۱۰۰

میانگین ۲/۰۴۰۸۲ انحراف معیار ۱/۲۱۷۰۳ کولموگروف اسمیرنف ۲/۰۰۹ سطح معناداری ۰/۰۰۱

بر اســـاس نتیجه به‌دست آمده ۴۹ درصد از پاســـخ دهندگان گزینه‌های کم و خیلی‌کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۴۱) نیز حد زیر متوســـط را نشان می‌دهد. نتایج آزمون کولموگروف اســـمیرنف (۲/۰۰۹) با سطح معناداری (۰/۰۰۱) بیانگر این است که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار اســـت و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۰۱ می‌توان نتیجه گرفت که ۱۶/۳ درصد در حد زیاد و خیلی زیاد، ۳۴/۷ در حد متوســـط و ۴۹ درصد نیز در حد کم و خیلی‌کم با قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان (۱۳۴۸) آشنایی دارند.

ج. قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی (مصوب ۱۳۵۲)

جدول ۳. توزیع فراوانی قانون ترجمه و تکثیر

میزان / وضعیت	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	بدون پاسخ	کل
تعداد	۳۴	۱۴	۳۸	۶	۲	۴	۹۸
درصد	۳۴/۷	۱۴/۳	۳۸/۸	۶/۱	۲/۰	۴/۱	۱۰۰/۰

میانگین ۲/۲۳۴۰ انحراف معیار ۱/۰۸۱۸۷ کولموگروف اسمیرنف ۲/۴۲۳ سطح معناداری ۰/۰۰۰

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

بر اســـاس نتایج به‌دســـت آمده ۸/۱ درصد از پاســـخ دهندگان گزینه‌های زیاد و خیلی زیاد و بقیه متوســـط، کم و خیلی‌کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۲۳) نیز حد زیر متوسط را نشان می‌دهد. نتایج آزمون کولموگروف اســـمیرنف (۲/۴۲۳) با ســـطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفـــاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار اســـت و با اطمینان بیـــش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت کارشناسان سازمان در حد کمی از قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی (مصوب ۱۳۵۲) آگاه‌اند.

د. قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای (مصوب سال ۱۳۷۹)

جدول ۴. توزیع فراوانی قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۲۲	۳۶	۲۶	۱۰	۴	
درصد	۲۲/۴	۳۶/۷	۲۶/۵	۱۰/۲	۴/۱	

میانگین ۲/۳۶۷۳ انحراف معیار ۱/۰۶۸۶۵ کولموگروف اسمیرنف ۲/۲۴۰ سطح معناداری ۰/۰۰۰

بر اســـاس نتیجه به‌دست آمده ۵۹/۱ درصد از پاســـخ دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۳۷) نیز این مطلب را تأیید می‌کند. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنف (۱/۰۶۸) با سطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار است و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت کارشناسان سازمان در حد کمی با قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای (مصوب سال ۱۳۷۹) آشنایی دارند.

هـ. قانون الحاق دولت ایران به کنوانسیون تأسیس سازمان جهانی مالکیت فکری (معنوی) WIPO (سال ۱۳۸۰)

جدول ۵. توزیع فراوانی قانون الحاق

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۳۸	۳۶	۱۲	۱۰	۲	۹۸
درصد	۳۸/۸	۳۶/۷	۱۲/۲	۱۰/۲	۲/۰	۱۰۰/۰

میانگین ۲ انحراف معیار ۱/۰۵۵۱۸ کولموگروف اسمیرنف ۲/۵۲۵ سطح معناداری ۰/۰۰۰

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

بر اســـاس نتایج به‌دســـت آمده ۷۵/۵ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲) نیز مؤید این مطلب است. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنف (۲) با سطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار است و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت کارشناسان سازمان در حد کمی با قانون الحاق دولت ایران به کنوانســـیون تأسیس سازمان جهانی مالکیت فکری (معنوی) (سال ۱۳۸۰) آشنایی دارند.

و. قانون تجارت الکترونیکی (۱۳۸۲)

جدول ۶. توزیع فراوانی قانون تجارت الکترونیکی

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۳۸	۳۸	۱۲	۶	۴	۹۸
درصد	۳۸/۸	۳۸/۸	۱۲/۲	۶/۱	۴/۱	۱۰۰/۰

میانگین ۱/۹۷۹۶ انحراف معیار ۱/۰۶۴۷۱ کولموگروف اسمیرنف ۲/۶۵۲ سطح معناداری ۰/۰۰۰

بر اســـاس نتیجه به‌دســـت آمده ۷۷/۶ درصد از پاسخ‌دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۱/۹۷۹) نیز مؤید این مطلب اســـت. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنف (۲/۶۵۲) با سطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار است و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت کارشناســـان سازمان در حد کمی قانون تجارت الکترونیکی (۱۳۸۲) را می‌دانند.

ز. مجازاتهـــا و ضمانتهـــای اجرایـــی کیفـــری و مدنی نقض حقـــوق مالکیت ادبـــی و هنری در قوانین‌مذکـــور

جدول ۷. توزیع فراوانی و شاخصهای آماری مجازات و ضمانتها

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۳۲	۳۸	۳۲	۴	۲	۹۸
درصد	۳۲/۷	۳۸/۸	۳۲/۴	۴/۱	۲/۰	۱۰۰/۰

میانگین ۲/۰۴۰۸ انحراف معیار ۱/۰۹۵۱۶۰ کولموگروف اسمیرنف ۲/۲۹۱ سطح معناداری ۰/۰۰۰

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

بر اســـاس نتیجه به‌دست آمده ۷۱/۵ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۰۴) نیز نشـــانگر حد کم اســـت. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنف (۲/۲۹۱) با سطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار است و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت کارشناســـان سازمان در حد کمی با مجازاتها و ضمانتهای اجرایی کیفری و مدنی نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری در قوانین مذکور آشنایی دارند.

ح. آگاهی از دستورالعملها، آئین‌نامه‌ها و بخشنامه‌ها

جدول ۸. توزیع فراوانی و شاخصهای آماری دستورالعملها و آئین‌نامه‌ها

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۳۶	۳۲	۱۶	۱۲	۲	۹۸
درصد	۳۶/۷	۳۲/۷	۱۶/۳	۱۲/۲	۲/۰	۱۰۰/۰

میانگین ۲/۰۴۰۸ انحراف معیار ۱/۰۹۵۱۶۰ کولموگروف اسمیرنف ۲/۲۹۱ سطح معناداری ۰/۰۰۰

بر اســـاس نتیجه به‌دست آمده ۶۹/۴ درصد از پاسخ دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۱۰) نیز نشان دهنده حد کم است. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنف (۲/۲۸۶) با سطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار است و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت کارشناســـان سازمان در حد کمی از دستورالعملها، آئین‌نامه‌ها و بخشنامه‌های مربوطه آگاهی دارند.

ط. آشنایی با قراردادهای اجازه بهره‌برداری و کپی‌برداری از آثار ادبی و هنری

جدول ۹. توزیع فراوانی و شاخصهای آماری قراردادها

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	بدون پاسخ	کل
تعداد	۱۸	۲۰	۳۴	۱۶	۸	۲	۹۸
درصد	۱۸/۴	۲۰/۴	۳۴/۷	۱۶/۳	۸/۲	۲/۰	۱۰۰/۰

میانگین ۲/۷۵ انحراف معیار ۱/۱۸۷۶۶ کولموگروف اسمیرنف ۱/۸۳۷ سطح معناداری ۰/۰۰۲

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

بر اســـاس نتایج به‌دست آمده ۳۸۸/۸ درصد از پاسخ‌دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۷۵) نیز حد زیر متوســـط را نشان می‌دهد. نتایج آزمون کولموگروف اســـمیرنف (۱/۸۳۷) با سطح معناداری (۰/۰۰۲) نشـــان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار اســـت و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبـــول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که ۲۴/۵ درصد در حد زیاد و خیلی زیاد، ۳۴/۷ درحد متوســـط و ۳۸/۸ نیز در حد کم و خیلی‌کم با قراردادهای اجازه بهره‌برداری و کپی‌برداری از آثار ادبی و هنری سازمان آشنایی دارند.

ی. آشنایی با نحوه واگذاری حقوق مادی و معنوی آثار ادبی و هنری

جدول ۱۰. توزیع فراوانی و شاخصهای آماری نحوه واگذاری حقوق و آثار معنوی

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	بدون پاسخ	کل
تعداد	۱۸	۱۶	۴۸	۶	۴	۶	۹۸
درصد	۱۸/۴	۱۶/۳	۴۹	۶/۱	۴/۱	۶/۱	۱۰۰/۰

میانگین ۲/۵۸۷۰ انحراف معیار ۱/۰۱۷۹۹ کولموگروف اسمیرنف ۲/۷۶۲ سطح معناداری ۰/۰۰۰

بر اساس نتیجه به‌دست آمده ۴۹ درصد از پاسخ‌دهندگان گزینه متوسط را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۵۸) نیز مؤید این مطلب اســـت. نتایج آزمون کولموگروف اســـمیرنف (۲/۷۶۲) با سطح معناداری (۰/۰۰۰) نشان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار است و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبـــول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجـــه گرفت که ۱۴/۲ درصد در حد زیاد و خیلی زیاد، ۴۹ درحد متوســـط و ۳۴/۷ نیز در حد کم و خیلی‌کم به نحوه واگذاری حقوق مادی و معنوی آثار ادبی و هنری آشنایی دارند.

ک. آشنایی با قراردادهای حق امتیاز (اجازه بهره‌برداری) از آثار ادبی و هنری

جدول ۱۱. توزیع فراوانی و شاخصهای اجازه بهره‌برداری از آثار ادبی

وضعیت / میزان	خیلی‌کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کل
تعداد	۱۸	۲۸	۳۴	۱۰	۸	۹۸
درصد	۱۸/۴	۲۸/۶	۳۴/۷	۱۰/۲	۸/۲	۱۰۰/۰

میانگین ۲/۶۱۲۲ انحراف معیار ۱/۱۴۵۴۳ کولموگروف اسمیرنف ۱/۸۲۰ سطح معناداری ۰/۰۰۳

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

بر اســـاس نتایج به‌دســـت آمده ۴۷ درصد از پاســـخ دهندگان گزینه‌های خیلی‌کم و کم را انتخاب کرده‌اند. میانگین نمره حاصله (۲/۶۱) نیز حد متوســـط را نشـــان می‌دهد. نتایـــج آزمون کولموگروف اســـمیرنف (۱/۸۲۰) با سطح معناداری (۰/۰۰۳) نشـــان می‌دهد که تفاوت میان فراوانیها از نظر آماری معنادار اســـت و با اطمینان بیش از ۰/۹۹ و قبـــول خطای کمتر از ۰/۱ می‌توان نتیجه گرفت که ۱۸/۴ درصد در حد زیاد و خیلیزیاد، ۳۴/۷ در حد متوسط و ۴۷ درصد نیز در حد کم و خیلی‌کم، اطلاعاتی در زمینه قراردادهای حق امتیاز (اجازه بهره‌برداری) از آثار ادبی و هنری دارند.

■ خلاصه و جمع‌بندی یافته‌های پژوهش

سؤال اول پژوهش: آشنایی پدیدآورندگان، مؤلفان و صاحبان اثر کتابهای درسی با قوانین مرتبط با تألیف و انتشار کتب به چه میزانی است؟

براســـاس یافته‌های مربوط به ســـؤال اول پژوهش، آگاهی اکثریت جامعه مـــورد مطالعه با قوانین مســـئولیت مدنی (مصـــوب ۱۳۳۹/۲/۷)، قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشـــریات و آثار صوتی (مصوب ۱۳۵۲)، قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای (مصوب سال ۱۳۷۹)، قانون الحاق دولت ایران به کنوانسیون تأسیس سازمان جهانی مالکیت فکری (معنوی) (سال ۱۳۸۰)، قانون تجارت الکترونیکـــی (۱۳۸۲)، مجازاتها و ضمانتهای اجرایی کیفری و مدنی نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری در حد کمی اســـت و آگاهی آنها با دستورالعملها و آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌های مربوطه در حد کم است. همچنیـــن اکثریت موافق عدم دریافت حق امتیاز و حق تألیف و کلیه حقوق مادی و معنوی برای کلیه آثار ادبی و هنری سازمان نیستند.

سؤال دوم پژوهش: تا چه میزان حقوق مالکیت فکری در زمینه تألیف و انتشار کتابهای آموزشی و درسی با قواعد فقهی در اسلام تطابق دارد؟

(شـــایان ذکر است از آنجا که مسئله «مالکیت فکری» از مباحث مستحدثه و جدید به‌شمار می‌آید، طبیعی است نمی‌توان چنین بحثی را در آثار فقهای پیشین جستجو کرد).

آیت‌الله مکارم شیرازی معتقد است که مالکیت فکری همچون مالکیت مادی محترم است (لذا تعدی به آن وضعاً ضمان‌آور است) و تجاوز به حریم آن جایز نیست (یعنی تکلیفاً حرام است) و هرکس تجاوز کند و خســـارتی به بار آورد ضامن اســـت، زیرا مالکیت از موضوعات عرفی و عقلایی است و می‌دانیم در عصر و زمان ما این نوع مالکیت در عرف عقلاً به رســـمیت شـــناخته شده است و از آنجا که موضوع را از عرف می‌گیریم و حکم را از شرع، چنین نتیجه خواهیم گرفت که اصل کلی « لایَحِلّ لِأَحَدٍ أَنْ یَتَصرّفَ فی مالِ غیرِهِ اِلاّ بِاِذنِه » (برای کسی جایز نیست بدون اجازه صاحب مالی در آن تصرف کند) شامل آن هم می‌گردد. اضافه بر این گاه می‌شود که برای اختراع یک وسیله صنعتی یا اکتشاف یک دارو و یا تألیف

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

یک دوره کتاب یا تولید یک لوح فشرده[1]، مبالغ گزافی هزینه می‌کنند و صدها ساعت زحمت می‌کشند. به یقین اگر کسی آن اثر را بردارد و بدون اجازهٔ تولیدکننده تکثیر کند، ظلم فاحشی مرتکب شده و ظلم از نظر شرع و عقل حرام است و اگر کسانی مرتکب این کار خلاف از طریق غیرقانونی شوند دلیل بر مباح بودن آن نمی‌شود و ضامن آن هستند (استفتائات، ۱۳۷۱). آیت‌الله سیستانی قائل به احتیاط واجب است و مالکیت فکری را در صورتی که قانون جامعه باشد می‌پذیرد (همان منبع).

یکی از پژوهشگران معتقد است که به رسمیت نشناختن مالکیت فکری با نشر علم منافات دارد، زیرا «اگر چنین محدودیتی (یعنی جلوگیری از تکثیر بدون اذن صاحب اثر) نباشد و محقق و مؤلفی ملاحظه کند که اثر او که سالها برای آن زحمت کشیده به راحتی به‌دست کسانی چاپ و عرضه می‌شود و نفع قابل‌توجهی به‌دست می‌آورند، از تألیف و تحقیق منصرف می‌شود و این مانع جدی در برابر توسعه علم است.» (حکمت‌نیا، ۱۳۸۶). او می‌نویسد: «هرگاه ولی‌فقیه از نظر مصلحت اجتماعی صلاح بداند که از این قبیل حقوق صیانت کند، می‌تواند جامعه را الزام نماید و از ولایت خود برای تثبیت آن استفاده کند.» ایشان در ادامه می‌نویسد: هرگاه ولی فقیه چاپ اثر تألیفی فردی را بدون اجازه وی ممنوع اعلام کند، مؤلف می‌تواند در برابر اجازه‌ای که می‌دهد مبلغی را دریافت نماید و اگر بدون اجازه وی چاپ شود ولی فقیه می‌تواند براساس حق اعمال ولایت حق‌الزحمه صاحب اثر را از چاپ دریافت و به او بپردازد، همان‌طوری که در مورد اخذ مالیات اقدام می‌کند) (همان منبع).

■ مشروعیت مالکیت فکری مبتنی بر نظریه منطقه الفراغ

مراد از منطقه‌الفراغ آن است که احکام جزئی مربوط به حوادث جاری که بر اثر تغییر زمان به سرعت متغیر می‌شوند، از اختیارات حاکم اسلامی است و او می‌تواند براساس اصول، ضوابط و اهداف به وضع قوانین متناسب با اوضاع و احوال بپردازد. مالکیت فکری به لحاظ موضوعی در منطقه الفراغ واقع است؛ چون از سویی از مصادیق رابطه انسان با طبیعت است و از سوی دیگر، امور فکری از مواردی است که تطور و تغییر بنیادین در آن به جهت پیشرفت صنعت و امکانات تکثیر و بهره‌برداری به‌وجود آمده است و افراد می‌توانند به راحتی از دستاورد فکری دیگران سود سرشار ببرند بدون آنکه پدیدآورنده از آن عایدات منتفع شود (مرقاتی‌خویی، ۱۳۹۱).

■ تطبیق مفاهیم با حق مؤلف، ناشر و آموزش‌گیرندگان

حال که به اجمال درباره سه مفهوم حق، تکلیف و حکم مطالبی را بیان کردیم که از مباحث دقیق و مفصل در فقه و حقوق است و رساله‌های مستقلی نیز در این باره نگاشته شده است، به تطبیق این مفاهیم با مصادیق مورد بحث در این مقاله می‌پردازیم:

1 . CD

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

الف. حق مؤلف (صاحب اثر) در واقع نوعی سلطه و امتیاز است نسبت به اثر تألیف شده که نظام حقوقی برای صاحب اثر به رسمیت می‌شناسد و دیگران را به احترام گذاشتن به آن مکلف و ملزم می‌سازد و با این گزاره که «تجاوز به حق مؤلف ممنوع است» دیگران را مکلف به رعایت حقوق صاحبان آثار می‌کند و در صورت عدم رعایت حقوق صاحب اثر مجازاتهای بازدارنده وضع می‌نماید. پس حق‌التألیف نسبت به مؤلف «حق» و رعایت آن توسط دیگران «تکلیف» و بیان رعایت چنین حقی توسط قانون‌گذار «حکم» است (صرامی، ۱۳۸۵؛ مرقاتی خویی، ۱۳۹۱).

ب. حق ناشر نسبت به اثر انتشار یافته با قرارداد فیمابین صاحب اثر و ناشر که براساس مقررات و قوانین موضوعه به مدت معین می‌تواند «امتیازی» باشد برای ناشر که از سوی قانون‌گذار به رسمیت شناخته می‌شود و در صورت عدم رعایت توسط دیگران الزامات قانونی را به اجرا می‌گذارد. پس حق نشر به بیانی «حق» است، و رعایت آن «تکلیف» است و الزام به رعایت آن حق، «حکم» است (همان منبع).

ج. قسم سوم از «حق» متعلق به آموزش‌گیرندگان است که ما از آن به «حق جمعی» یاد کردیم. این حق از جمله «حقوق طبیعی» هر انسانی است که باید زمینه دستیابی به آن را به‌طور مساوی ایجاد کرد. مثلاً در ماده ۲۶ حقوق بشر آمده است که «هر شخصی حق دارد که از آموزش و پرورش بهره‌مند شود...» و در بند ۲ همین ماده می‌گوید: «هدف آموزش و پرورش» باید شکوفایی همه جانبه شخصیت انسان و تقویت رعایت حقوق بشر و آزادیهای اساسی باشد.». همچنین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصل سوم وسی‌ام به مسئله به مسئله حق آموزش پرداخته است.

سؤال سوم پژوهش: نقش و جایگاه حقوقی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی در تألیف و انتشار کتابهای درسی چگونه است؟

نقش و جایگاه حقوقی سازمان پژوهش در مورد کتابهای درسی چنان با اهمیت است که قانون‌گذار درخصوص تألیف و انتشار کتابهای آموزشی و درسی برای دانش‌آموزان و معلمان و مربیان طبق بند ۳ ماده ۲ قانون تشکیل سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش (مصوب ۱۳۵۵ مجلس) کلیه فرایند پژوهش، برنامه‌ریزی، ارزشیابی، تألیف و چاپ و توزیع کتابهای درسی را به‌عهده سازمان پژوهش گذاشته است و هرگونه نقض آن از طرف افراد و اشخاص را نقض حکم قانونی محسوب و تحت پیگرد قانونی قرار می‌دهد.

همچنین سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش به جهت اینکه دارای شخصیت حقوقی و حقوق عمومی است، بایستی به منافع و حقوق عمومی مردم (دانش‌آموزان و معلمان) کل کشور طبق وظایف قانونی خود توجه کند و اقدام لازم را مبذول نماید. این خدمات همان‌طور که در بالا بیان شد طبق مستندات قانونی اجازه انجام تألیف و انتشار کتابهای درسی را برای سازمان امکان‌پذیر

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

می‌کند و بر همین اساس سازمان به‌عنوان پدیدآورنده و صاحب اثر دارای حق تألیف و به جهت انتشار آنها دارای حق نشر و به دلیل تصریح قانون‌گذار در قوانین مربوط دارای حکم و رعایت آن از سوی دیگران است و از نظر اثر تولیدی سازمان با توجه به مدیریت و ابتکار به‌کار رفته شده در تدوین و تألیف کتابهای درسی این نوع آثار اثر جمعی نامیده می‌شود که در ذیل به ویژگی آن می‌پردازیم.

تعریف اثرجمعی

در کشورهای نظام رومی- ژرمنی مانند فرانسه و آلمان حق مؤلف آثار با پدید آورندگان متعدد یا آثار سازمانی به‌طور کلی سه نوع است: ۱. آثار مشترک ۲. آثار مرکب ۳. آثار جمعی.

در ایران در حوزه مالکیت ادبی و هنری، قانون‌گذار در سال ۱۳۴۸ در ماده ۶ قانون حمایت از مؤلفان و مصنفان و هنرمندان، تنها به تعریف اثر مشترک پرداخته و گفته است: «اثر مشترک نامیده می‌شود». همچنین در بند ب ماده ۵ قانون ثبت اختراعات و طرحهای صنعتی سال ۱۳۸۶ به آن اشاره شده است و در این تعاریف حقوق ناشی از آثار مشترک به‌صورت مشاع و مشترکاً به پدیدآورندگان تعلق می‌گیرد (همچنین در بند همان ماده مقرر داشته حقوق مادی اختراع ناشی از استخدام یا قرارداد با افراد متعلق به کارفرما می‌باشد مگر خلاف آن در قرارداد شرط شده باشد).

در کشـــور فرانسه مشخصاً آثار جمعی و نتایج حقوقی آن را نام برده‌اند و آن را اثری می‌دانند که به ابتکار یک شخص حقیقی یا حقوقی و تحت مدیریت و نام وی آفریده، چاپ، منتشر و توزیع شده باشد. این اثر در مجموع ناشـــی از مشـــارکت شخصی پدید آورندگان متعدد در تألیف و تدوین آن است بدون اینکه اختصاص حق جداگانه برای هریک از آنها نســـبت به مجموع اثر ممکن باشد. البته مشابه همین تعریف در لایحه جدید حقوق مالکیت فکری ایران مصوب ۹۳/۷/۲ هیئت دولت ارائه شده که هم اکنون در مجلس شورای اسلامی در حال بررسی است.

با توجه به تعریف آثار ســـازمانی و اثر جمعی و مشـــترکات میان آنها به‌نظر می‌رسد نزدیک‌ترین و مناسب‌ترین مفهوم حقوقی برای آثار سازمانی همان اثر جمعی باشد. حال با این فرض که آثار سازمانی یعنی کتابهای درسی یک اثر جمعی محسوب می‌شود، حقوق ناشی از اثر جمعی نیز متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است.

رجحان حقوق جمعی بر حقوق فردی

مقررات اســـناد بین‌المللی کـــه از حقوق مالکانه حمایت می‌کنند در مـــواردی حق فردی را نادیده می‌گیرند و به دولت اجازه می‌دهند که براساس جلب منفعت عمومی عمل کند و در مواردی حق فردی را نادیده بگیرد و به عبارتی از حقوق اجتماعی حمایت و بی‌عدالتیهای اجتماعی را محو کند (آسبیورن، کراوزه و روســـاس، ۱۳۹۰). در متون فقهی نیز براســـاس قاعده «الاهم و المهم» یا «تزاحم اهم و مهم»

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

می‌توان استدلال کرد که در صورت تزاحم بین حقوق فردی و جمعی به جهت مهم‌تر بودن حقوق جمعی باید آن را مقدم داشت. پس، از نظر بنای عقلایی حفظ حقوق جمعی مهم‌تر از رعایت حقوق فردی است. در مواردی که افرادی با دخالت‌های نادرست اقدام به‌دستکاری در ساختار کتابهای آموزشی کنند، به‌رغم داشتن مالکیت نسبت به کتابهای چاپ شده غیراستاندارد باید نسبت به معدوم کردن آنها تمکین کنند ولو از مؤلفان کتابهای اصلی اجازه گرفته باشند، زیرا صیانت از حقوق جمعی از وظایف دولت است و اجازه صاحب اثر در این مورد کارساز نخواهد بود. (خویی، ۱۴۱۸)

سؤال چهارم پژوهش: دستکاری و کپی‌برداری بدون مجوز از کتابهای درسی چگونه است؟

کتابهای درسی با توجه به مخاطبان خود که باید از این طریق آموزشهای لازم را اخذ کنند، به شکل استاندارد تنظیم و انتشـــار می‌یابند. طبیعی است که هرگونه دستکاری اعم از ترجمه کتابهای آموزش زبان، تلخیص و چهار گزینه‌ای کردن آنها و سایر کتابهای درسی، تهیه پاسخنامه برای پرسشهای پایانی، تولید اثری متقلبانه یا شبیه‌سازی شده محسوب می‌شود و از نظر شرعی و حقوقی نقض حقوق ادبی و هنری به‌شمار می‌آید و می‌توان علیه اقدام‌کنندگان دعوی تقلب اقامه کرد که دارای ابعاد کیفری و مدنی است. در این بین اهداف نقض‌کنندگان حقوق صاحبان آثار ولو برای کمک به دانشجویان یا دانش‌آموزان باشد، در ماهیت موضوع تأثیری ندارد (همان منبع).

در مورد کتابهای درسی دستکاری شده، علاوه بر جنبه مدنی آن که مربوط به حقوق مادی و معنوی صاحب اثر و ناشر است، از بعد مسئولیت مدنی و کیفری که تحمل مجازاتهای تعزیری و جبران خسارتها را در پی دارد نیز موضوع قابل بررســـی اســـت. در فقه امامیه و حقوق ایران مبانی متعددی وجود دارد که بر اســـاس آنها می‌توان اقدام کننده را مســـئول دانست و تحت قواعد فقهی و بررسی کرد. این قواعد عبارت‌اند از:

۱. قاعده اتلاف

یکی از قواعد فقهی پرکاربرد، قاعده اتلاف است که در ماده ۳۲۸ قانون مدنی (کاتوزیان، ۱۳۷۷) نیز بدان اشاره شده است. مستند این قاعده روایت «من اتلف مال‌الغیر فهو له ضامن» (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۹، ص ۲۴۳) (هرکس مال غیر را تلف کند نسبت به آن ضامن است) خواه این تلف کردن از روی عمد باشد یا غیر عمد و خواه مال تلف شده غبن باشد یا منفعت. حال سؤال این است: آیا شمول قاعده فقط اموال مادی را در برمی‌گیرد یا حقوق معنوی نیز می‌تواند مصداق قاعده قرار گیرد؟

پیش‌تر بیان شد که صاحب اثر اعم از کتاب یا یک اثر هنری نسبت به اثر خود دارای حق است و عرف عقلاً آن را به رسمیت شناخته و تعدی به آن حق به هر شکلی غیرمجاز است. گاهی ممکن است این تعدی به حق با انتشار غیرمجاز کتابی صورت نپذیرد بلکه فرد یا افرادی به تغییر در شکل کتاب و از بین بردن آثار آموزشی آن مبادرت کنند.

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

۲. قاعده غرور

قاعده غرور از قواعد مهمی اســـت که هم شـــیعه و هم اهل سنت بدان تأکید کرده‌اند و مفهوم آن این اســـت: «هرگاه از شـــخصی عملی صادر گردد که باعث فریب خوردن شخص دیگر بشود و از این طریق ضرر و زیانی متوجه او گردد، شـــخص نخســـت به موجب این قاعده ضامن است و باید از عهده خسارت وارد شـــده بر آید.» (محقق داماد، ۱۳۸۲، ص ۱۶۳) مستند قاعده حدیث معروف «المغرور یرجع الی من غرّه» (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۹ ق، ص. ۲۲۶) است (ترجمه: فریب خورده به کسی مراجعه می‌کند که او را فریب داده است).

در بحث تولید کتابهای غیراستاندارد، در واقع تولیدکنندگان با فریب دانشجویان یا دانش‌آموزان از نظر معنوی در مسیر آموزش صحیح آنها زیان غیرقابل جبرانی وارد می‌کنند؛ مثلاً ناشری کتابی را تحت ضوابطی برای آموزش انگلیسی تخصصی منتشر می‌کند و فرد یا افرادی آن را به فارسی ترجمه می‌کنند و موجب می‌شوند که آموزش‌گیرندگان از آن کتاب در واقع فریب بخوردند و تخصص مورد نظر را کســـب نکنند و از این طریق متضرر بشوند. به‌نظر می‌رسد براساس این قاعده علاوه بر اینکه می‌توان جلو انتشار چنین کتابهایی را گرفت نهادهای مردمی نیز می‌توانند به‌عنوان حمایت از حقوق معنوی جامعهٔ هدف به مطالبه حقوق تضییع شده مبادرت ورزند.

۳. قاعده لاضرر

یکی از مشهورترین قواعد فقهی که در اکثر ابواب فقه بدان استناد می‌شود، قاعده لاضرر است که مهم‌ترین مستند آن عقل است و آیات و روایات بسیاری از باب تأیید و تأکید بر این حکم عقلی بیان شـــده‌اند و مشهورترین آنها حدیث معروف منقول از پیامبر اکرم(ص) است که فرمود: «لاضرر و لاضرار فی‌الاسلام» (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۶، ص ۱۴) و بنابر نظر مرحوم شیخ انصاری مفهوم این قاعده برداشته شدن هر حکمی است که از ناحیه شارع صادر گردد و مستلزم ضرر برای مردم باشد (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ص ۷۲).

در زمینهٔ تولید کتابهای کمکی غیراستاندارد به رسمیت شناختن حق مالکیت تولیدکنندگان آن کتابها موجب ضرر بزرگی برای کسانی خواهد بود که می‌بایست از طریق آن کتابها آموزشهای لازم را ببینند. یکی از محققان قاعده لاضرر را چنین معنا می‌کند که «ضرر در اســـلام مشروعیت ندارد، هم در مقام تشـــریع و هم در مقام اجرا» (محقق داماد، ۱۳۸۲، ص ۱۵۰)؛ یعنی اگر در مقام اجرای حکم به رســـمیت شناختن مالکیت تولیدکننده‌های کتابهای کمکی غیراستاندارد، به کسی از افراد جامعه زیان برســـد، چنین زیانی را اســـلام اجازه نمی‌دهد و نیز براساس قاعده مذکور علاوه بر ضرر شـــخصی ضرر نوعی هم می‌تواند مدنظر باشـــد؛ یعنی اگر در اثر تأیید مالکیت تولیدکننده کتابهای کمکی غیراستاندارد به نوع آموزش‌گیرندگان ضرر و زیانی متوجه شود باید جلو نشر آن گرفته شود.

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. براســـاس نظرسنجی انجام شده از متولیان و مؤلفان کتابهای درسی میزان آشنایی و اطلاعات آنان از قوانین حقوق مالکیت فکری، معنوی و قوانین مرتبط و جانبی تألیف در حد لازم و کافی نیست.

۲. اکثر فقهای معاصر در مورد قوانین موجود حقوق مالکیت فکری (معنوی) نظر موافق داشته و رعایت حقوق متعلق به صاحب اثر و پدیدآورنده آن را ضروری دانسته‌اند و در صورتی‌که هر شخصی بدان خسارت وارد کند، ضامن است و باید خسارت مادی و معنوی آن را جبران کند.

۳. بنا به حکم صریح قانونگذار در قانون تشکیل سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش وظیفه تألیف و انتشـــار کتابهای درسی برای دانش‌آموزان و معلمان و مربیان به‌عهده این سازمان است و این سازمان براساس آئین‌نامه‌های داخلی خود مجاز به عقد قرارداد خرید خدمت با افراد متخصص در زمینه تولید کتابهای درسی است و لذا کلیه حقوق مادی و معنوی اثر با توجه به قرارداد واگذاری کلیه حقوق متعلق به سازمان است.

۴. بنابر قواعد فقهی اتلاف، لاضرر و غرور هرگونه سوءاستفاده و درستکاری در کتابهای آموزشی و درسی بدون کســـب اجازه از صاحب آن مصداق تقلب و از بین بردن مال یا حق دیگری است و باید از آن جلوگیری و در صورت ورود زیان جبران شود.

۵. با توجه به قوانین حقوق مالکیت فکری در ایران مصوبه سال ۱۳۴۸ الی ۱۳۸۲ در زمینه حق مؤلف و ناشر و همچنین نظریه «منطقه‌الفراغ» در اسلام، دولت و حاکم اسلامی اختیار دارد جهت رعایت و حفظ حقوق مؤلفان و پدیدآورندگان و صاحبان آثار ادبی و هنری و حقوق آموزش‌گیرندگان (به‌عنوان حقوقی جمعی)، متناسب با اوضاع و احوال جامعه مقررات و شرایط حمایتی لازم را وضع و اجرا کند.

■ پیشنهادهای کاربردی ■

پیشنهاد می‌شـــود به‌منظور رعایت حقوق مالکیت فکری (معنوی) و پیشگیری از تضییع حقوق جمعی دانش‌آموزان، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش پژوهشهایی مشابه در زمینه کتابهای درسی از نظر کپی‌رایت و حقوق مکتســـبهٔ آن انجام دهد. همچنین با توجه به نتایج پژوهش حاضر پیشنهاد می‌شود که دستگاههای اجرایی مانند وزارت آموزش و پرورش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، وزارت دادگســـتری، معاونت حقوقی ریاست جمهوری و رسانه‌های ملی کشور موارد حقوقی و قانونی لازم را در زمینه‌هـــای مرتبط به حقوق مؤلفـــان و پدیدآورندگان و صاحبان اثر ادبی و هنری آموزش دهند و اطلاع رســـانی کنند. همچنین لازم اســـت که برای صیانت از حقوق صاحبان آثار تألیفی و آموزشی مصرف‌کنندگان به‌ویژه دانش‌آموزان، اســـتانداردهای آموزشی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش در حکم مرجع اصلی و نهایی در نظر گرفته شـــود، ازاین‌رو پیشنهاد می‌شود قوه مقننه و قضاییه برای ضمانت اجرای آن مجازاتهای بازدارنده تعیین و اجرا کنند و به‌منظور تأمین کارشناسان رسمی، رشته‌های دانشگاهی حقوق مالکیت فکری را توسعه دهند.

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]

منابع

REFERENCES

آســـبیورن، ایده؛ کراوزه، کاتارینا و روســـاس، الن . (۱۳۹۰). *حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی*، ترجمهٔ حمید قنبری. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.

انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۴ق). *رسائل فقهیه*. قم: مجمع الفکر الإسلامی

حرعاملی، محمدبن حسن. (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت.

حکمت‌نیا، محمود. (۱۳۸۶). *مبانی مالکیت فکری*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۸ ق). *فی شرح العروه الوثقی*، ج ۲۳. قم: مؤسسه احیاء آثارالامام‌الخویی.

زرکلام، ستار. (۱۳۸۸). *حقوق مالکیت ادبی و هنری*. تهران: انتشارات سمت.

صافی، لطف‌الله. (۱۳۷۱). استفتائات و نظرات پیرامون مسائل فقهی و حقوقی. *مجله رهنمون*، مدرسه عالی شهید مطهری، شماره ۲ و ۳، ۲۰۷-۲۱۳.

صالحی، جواد. (۱۳۹۰). وصف‌گرایی مالکیت فکری. *ماهنامهٔ کانون*، (۱۱۸)، ۱۴۱-۱۷۰.

صرامی، سیف‌الله. (۱۳۸۵). *حق، حکم و تکلیف*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، سال ۱۳۵۸

قانون الحاق دولت ایران به کنوانسیون تاسیس سازمان جهانی مالکیت فکری (معنوی)، سال ۱۳۸۰

قانون تجارت الکترونیکی، مصوب ۱۳۸۲/۱۰/۱۱

قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی، مصوب ۱۳۵۲

قانون تشکیل سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش، مصوب سال ۱۳۵۵

قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری، مصوب ۱۳۸۶/۹/۵

قانون ثبت علائم و اختراعات، مصوب ۱۳۱۰

قانون حمایت از پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای، مصوب ۱۳۷۹/۱۰/۴

قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان، مصوب سال ۱۳۴۸

قانون مدنی، مصوب ۱۳۱۴

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۷). *دوره مقدماتی حقوق مدنی*، وقایع حقوقی. تهران: شرکت سهامی انتشار.

محمودی، اصغر. (۱۳۹۱). ماهیت حقوق مالکیت فکری و جایگاه آنها در حقوق اموال. *فصلنامه علمی و پژوهشـــی دانش حقوق مدنی*، ۱ (۲)، ۹۴- ۱۰۷.

مرقاتی خویی، ســـیدطه. (۱۳۹۱). تحلیل فقهی و حقوقی ممنوعیت تولید خودآموز و تکثیر غیرمجاز کتابهای درســـی. *دوفصلنامه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، ۱۶ (۲۷)، ۱-۲۳.

موسوی بجنوردی ، سیدمیرزا حسن. (۱۳۸۹ ق). *القواعدالفقهیه*. نجف‌الاشرف: مطبعه‌الادب.

Aplin, T., & Davis, J. (2013). *Intellectual property law: Texts, cases, and materials* (2nd ed.). Oxford University Press.

[Downloaded from qjfr.ir on 2024-04-25]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.4.8.6]